

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ко-правового сравнительного метода, историко-правовая компаративистика, историко-правовая наука, исторический подход, правовой подход, сравнительный подход.

THEORY OF A HISTORICAL AND LEGAL COMPARATIVE METHOD

Shygal D. A.

The theory of a historical and legal comparative method as a new way of special and scientific knowledge is investigated in this article. The theory place in the method structure is defined. The historical and legal comparative method is aimed at solving the main problem which content is analyzed. Historical, legal and comparative approaches which define the direction of realization of the main task in the theory of a historical and legal comparative method are considered. The principles underlying each approach are specified.

Key words: historical and legal comparative method; theory of a historical and legal comparative method; historical and legal comparativistic; historical and legal science; historical approach; legal approach; comparative approach.

Надійшла до редакції 30.09.2013 р.

УДК 338.434:94 (470+571) «18»

Д. А. Селіхов,

канд. юрид. наук, доцент

Полтавського юридичного інституту

Національного університету

«Юридична академія України імені

Ярослава Мудрого»,

м. Полтава

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ У СИСТЕМІ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Проаналізовані види сільськогосподарського кредиту в системі земського самоврядування, який існував у Полтавській губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. у грошовій і товарній формах. Розкриті найважливіші напрямки взаємодії державних органів, земського самоврядування й кооперативних організацій у кредитуванні безпосередніх товаровиробників продукції рослинництва і тваринництва, а також у поліпшенні якості сільськогосподарських угідь.

Ключові слова: кредит, сільське господарство, земство, меліорація, прокатні пункти, товаровиробники.

Загальновідомим є факт, що в сучасній Україні місцеве само-

врядування ще не повною мірою задовольняє різноманітні потре-

би своєї громади. Це стосується всіх сфер життєдіяльності суспільства, включаючи, звичайно, й економіко-правову. Значний досвід щодо розв'язання невідкладних проблем мешканців певного регіону було накопичено в Україні на рубежі XIX – XX ст., коли такий суспільний феномен як земство, не обходило своєю увагою жодної соціально-економічної проблеми. Як не дивно сьогодні це звучить, але земські органи після свого організаційного становлення в 1865 р. займалися навіть такою на перший погляд нехарактерною для місцевого самоврядування діяльністю, як організація для сільськогосподарських товаровиробників товарно-грошового кредиту. Історія банківського й кооперативного кредиту в колишній Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. представлена багатьма працями правознавців та економістів, серед яких вирізняються дослідження М. Я. Герценштейна, О. М. Головка, В. В. Гончаренка, А. Н. Зака, В. Є. Кириченка, А. О. Пантелеймоненка, Н. А. Проскуракової, [Див.: 7 – 9; 12; 14; 23] та ін. Стосовно земських кредитів, то це питання ще не було в центрі уваги дослідників. Ішлося лише про окремі сюжети, пов'язані з діяльністю земства по створенню кредитних спілок [Див.: 3; 15] згідно із законодавчими актами від 5 червня 1895 р., 7 червня 1904 р.

та 21 червня 1910 р., якими, власне, й регулювалася діяльність найрізноманітніших кредитних установ. Серед останніх чільне місце належало кредитним товариствам і земським касамам дрібного кредиту.

Метою цієї публікації є аналіз діяльності земських установ (на прикладі Полтавської губернії) по забезпеченню сільськогосподарських товаровиробників необхідними кредитами (в товарній або грошовій формі) для розв'язання тих чи інших проблем, життєво важливих для мешканців краю.

Об'єктом дослідження Полтавська губернія XIX – початку XX ст. обрана не випадково, адже Полтавське земство, за переконанням такого авторитетного російського історика, як А. М. Анфімов, не мало собі рівних [1, с. 151] з погляду вивчення як умов сільськогосподарського виробництва, так і ефективності своєї різнопланової роботи серед місцевого населення. До перших форм кредитування земством дрібних товаровиробників слід віднести створення в 1881 р. спеціального фонду «Олександрівський капітал» при Полтавській губернській управі. Його фундаментом послужили кошти (75 000 крб), виділені губернським земством для купівлі у великих землевласників сільськогосподарських угідь і перепродажу

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

їх дрібними ділянками безземельним і малоземельним селянам. Кредит надавався не більше як на 10 років [20, с. 103], відсотки по яких не перевищували тогочасні показники Державного банку, тобто 6 % річних. При цьому згідно зі Статутом цього Фонду, затвердженого губернським земством у 1882 р., земельна ділянка на одного домогосподаря не повинна була «перевищувати 6 дес., включаючи і його власну землю [22, с. 13].

Проте особливих успіхів у справі забезпечення сільської бідноти землею за допомогою вищезгаданого земського капіталу досягти не вдалось. За 33 роки, що минули з часу його функціонування, на кошти «Олександрівського капіталу» було куплено лише 5 509 дес. землі, яка була поділена між 30 товариствами покупців і 990 окремими домогосподарями 19 населених пунктів у 12 повітах Полтавської губернії [20, с. 10]. Основною причиною таких незначних успіхів було те, що з появою на теренах Полтавського регіону в 1883 р. місцевого відділення Селянського поземельного банку, з допомогою якого можна було купити значно більшу ділянку землі, у непривілейованих станів з'явилося більше можливостей по розширенню свого землеволодіння. Однак інтерес до земського капіталу в селян все ж залишався,

адже, на відміну від Селянського банку, Статут «Олександрівського капіталу» не передбачав внесення при оформленні кредиту задатку, якого сільська біднота зазвичай не мала. Так чи інакше, але станом на 1915 р. цей Фонд суттєво зріс, сягнувши 254 00 крб.

У роки війни, врахувавши певні умови, Полтавські губернські земські збори внесли деякі зміни до Статуту «Олександрівського капіталу», зміст яких зводився до такого: а) купівлю великих ділянок землі за рахунок цього Фонду для перепродажу селянам дрібними ділянками припинити; б) надалі купувати лише дрібні ділянки – до 18 дес. виключно в осіб, які виселялися за межі губернії; в) куплені ділянки продавати лише постраждалим від війни 1914–1915 рр. інвалідам або родинам за собівартістю. Не зазнали змін такі ключові положення Статуту, як виділення площі ділянки окремому домогосподареві – до 6 дес. і встановлення строку кредиту – не більше 10-ти років [22, с. 13].

Виходячи з того, що кредит – це «відносини у зв'язку з передачею грошей або матеріальних цінностей у тимчасове користування за умови їх повернення» [28, с. 387], досить поширеною формою кредитування сільськогосподарських товаровиробників органами земського самовряду-

вання можна назвати діяльність земських складів і прокатних пунктів. Перші склади, на яких клієнтам пропонували переважно товари сільськогосподарського призначення, на території Наддніпрянської України, включаючи й Полтавщину, з'явилися у 80-х роках XIX ст. Так, 1889 р. було відкрито такий склад у Полтаві, 1890 р. – у Кременчуці і Прилуках, 1891 р. – у Кобеляках, 1892 р. – в Миргороді, 1893 р. – в Гадячі й Ромнах, 1894 р. – в Переяславі й Лохвиці, 1896 р. – в Пирятині [13, с. 20].

У 1891 р. Полтавське губернське земство вирішило надавати повітовим земствам безвідсоткову позику – до 3000 крб на повіт. Таким чином, у 1895 р. вже всі 15 повітових земств мали такі склади. Спочатку відповідні товари відпускалися виключно за готівку. Не маючи на меті одержання прибутку, а лише забезпечення безперебійної роботи складу, тобто покриття організаційних витрат на його утримання, земці зверх ціни товару робили надбавку в межах 3 – 20 % його вартості. «Коли ж склад продає товари з метою демонстрації нових знарядь праці або насіння серед населення, – говорилось у відповідних рекомендаціях Московського агрономічного з'їзду (1901 р.), – то можливий продаж і по заготівельній ціні і навіть нижче її» [2, с. 191]. Починаючи з

90-х років XIX ст. розширився продаж товарів у кредит, а продаж за готівку скоротився. При кредитуванні клієнт одержував товар на підставі поручительства особи, якій керівництво складу цілком довіряло. Згідно з існуючим на той час законодавством борги клієнта земського складу кваліфікувалися як приватні, що, на думку земців, значно ускладнювало процес їх стягнення [10, с. 198].

У роки століпінської аграрної реформи своєрідною формою кредиту була діяльність прокатних пунктів. Ініціативу щодо них виявило Головне управління землевпорядкування і землеводства (ГУЗ і З), за рахунок якого влітку 1910 р. в Полтавському повіті було обладнано 6 прокатних пунктів, де селянам пропонувалися куколевідбірники, сівалки, чотирилемішні плуги, культиватори та деякі інші товари. Восени того ж року у відповідь на запит місцевого населення повітове земство вирішило поповнити ці прокатні пункти своїми товарами: кільцевим катком, боронами типу «Липа», соломорізкою, кукурудзяною молотаркою, віялкою селянського типу й боронами, «які у селян дуже низької якості, якщо не сказати про їх повну непридатність» [21, с. 18]. Та чи не найбільшого поширення прокатні пункти набули в період контролю над ними створених за допомо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

гою земства сільськогосподарських товариств – своєрідних кооперативних об'єднань безпосередніх товаровиробників – з метою задоволення різноманітних потреб у виробництві і збуті продукції рослинництва і тваринництва. Ці об'єднання були організовані майже при кожному сільськогосподарському товаристві з метою «пропаганди поліпшених сільськогосподарських машин і полегшення користування тим особам, які не мали можливості купувати їх у власність..» [13, с. 109]. Станом на 1913 р. в розпорядженні 207 сільськогосподарських товариств Полтавської губернії були: 381 сівалка, 206 куколевідбірників, 429 знарядь для обробітку ґрунту, 12 зернозбиральних машин, 19 молотарок, 67 соломорізок, 123 обприскувачі, понад 120 одиниць інших машин і знарядь праці [16, с. 110]. Наприклад, сівалками, за допомогою яких було засіяно 8 262 дес. орної землі, в 1912 р. скористалися 3 435 осіб.

Умови користування машинами і знаряддями праці були, звичайно, різними. При передачі товариству певної техніки земство обов'язково вказувало умови оренди. Найчастіше члени сільськогосподарського товариства сплачували за користування технікою кошти, які втрое-четверо були нижчими від тих, які мусили вносити пересічні громадяни.

Сплачені орендарями кошти за знаряддя праці, які належали земству, ділилися порівну між товариством і земством. «У деяких випадках земство (наприклад Миргородське) відпускає машини товариству безкоштовно із зобов'язанням утримувати, страхувати й ремонтувати їх», – читаємо в повідомленні земського економіста Т. В. Зенченка [13, с. 116].

На початку ХХ ст. Полтавське губернське земство практикувало таку форму кредиту, як надання безвідсоткових позик повітовим земствам для боротьби з ярами, пісками, для осушення боліт у басейнах річок Оржиця, Супій, Трубіж та ін. Зрозуміло, що цей кредит теж мав яскраво виражене сільськогосподарське спрямування, про що йшлося у постанові губернських земських зборів від 8 грудня 1908 р. [17]. Починаючи з 1909 р., коли, власне, й розпочались активні роботи в Полтавській губернії з осушення боліт, близько половини всіх витрат брав на себе Відділ земельних поліпшень Головного управління землевпорядкування і землеробства, який, починаючи з 1910 р., щорічно публікував результати своїх робіт окремою книгою [6].

У 1915 р. Полтавським губернським земським зборам було подано доповідь управи під символічною назвою «Про стан

робіт по осушенню боліт у Полтавській губернії і необхідність ліквідувати борги, які накопичилися за повітовими управами» [22, с. 127–131]. У ній повідомлялося про згоду Відділу земельних поліпшень перерахувати Полтавському земству 35 000 крб для меліоративних робіт у 1916 р. Одночасно губернська управа вимагала від повітових земств якнайшвидше погасити заборгованість по меліоративному кредиту за попередній період [22, с. 131]. Поступово на Полтавщині було створено систему установ та організацій, що реалізували плани земства щодо поліпшення (у той чи інший спосіб) якості сільськогосподарських угідь. У 1915 р., наприклад, у губернії відповідну роботу провадили такі підрозділи, як полтавська пошукова партія Відділу земельних поліпшень ГУЗ і 3, гідротехнічна організація Полтавського губернського земства, організація Полтавського губернського земства з меліорації, гідротехнічна частина при Харківсько-Полтавському управлінні землеробства й державного майна, Відділ по обстеженню боліт при агрономічному відділенні Полтавського губернського земства, спеціаліст по культурі боліт при державному інспекторі сільського господарства, піщано-ярова партія департаменту лісництва.

Для координації всіх цих робіт у 1915 р. при Полтавському земстві було створено Меліоративний комітет Полтавської губернії, виконавчим органом якого стало бюро, на утримання якого в 1916 р. було виділено 6 000 крб [19, с. 59].

Беручи до уваги наявність у регіоні значної площі піщаних земель (86 185 дес.) і ярів (3 262 дес.), деякі з вищезгаданих підрозділів вели певну роботу по боротьбі із цим лихом. Згідно з даними, в 1900 – 1915 рр. було заліснено до 300 ярів [19, с. 55]. Фінансування цих робіт здійснювалося за рахунок як кредитів губернського, так і коштів повітових земств. У 1911 р., приміром, губернське земство надало безвідсотковий кредит для боротьби з ярами в 10-ти повітах, сума якого становила 3 400 крб (25,7 %), тоді як повітові земства зі свого бюджету виділили 9 795 крб (74,3 %). Разом це склало 13 195 крб, що становило в середньому 388 крб на один яр, або 724 крб на одну десятину зміцненої землі [17, с. 145].

Проте діяльність Полтавського земства не обмежувалася вищезазначеними видами кредитів. Ще в перші пореформені десятиліття після 1861 р. в Полтавському земстві час від часу обговорювалося питання про застосування земського банку, в яко-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

му сільськогосподарські товаровиробники могли б одержувати на вигідних умовах потрібні їм кредитні ресурси. Певний досвід видачі останніх Полтавське земство вже мало. Ідеться не лише про діяльність фонду «Олександрівський капітал», а й про так званий посередницький кредит. Так, згідно з реформованим у 1894 р. Статутом Держбанку слід було «поставити банківський кредит у такі умови, за яких він надавав би допомогу одній з найважливіших груп населення – дрібному землевласникові і дрібному промисловцеві, а також дрібним посередникам у торгівлі» [5, № 10767]. Відповідно до цієї тези Державним банком було введено таку операцію, видача кредитів через посередників, у числі яких земству відводилася головна роль. Після обговорення порядку видачі позик у повітових земствах губернські земські збори в 1897 р. затвердили схему видачі кредитів: (1) губернське земство звертається до місцевого відділення Державного банку з проханням видати певну суму з метою подальшого кредитування дрібних товаровиробників через повітові земства; (2) щомісячно повітові земства інформують губернське про видані кредити, а це земство, у свою чергу, звітується перед Держбанком.

Для проведення кредитних кооперацій Полтавське губерньсь-

ке земство просило керівництво Держбанку надати в його розпорядження 200 000 крб, але одержало лише половину цієї суми. Інші повітові земства (Гадяцьке, Кременчуцьке й Миргородське) відмовилися виступати в ролі посередників, а Костянтиноградське вирішило організувати такий кредит без посередництва губерньського земства. Середній розмір однієї позички в 11 повітах, де протягом 1899 – 1901 рр. мали місце такі кредитні операції, коливався від 5 до 600 крб.

Цікаві дані були одержані губерньським земством щодо соціального складу отримувачів кредиту. За згадані роки серед користувачів такого кредиту селян було 305 осіб (30,5 %), козаків – 480 (48,0 %), міщан і купців – 164 (16,4 %), нижніх чинів – 9 (0,1 %), дворян, чиновників і різночинців – 43 (5,0 %). Загальна сума виданих за цей час кредитів склала 62 840 крб, або 63 крб на одну позичку [27, с. 153].

Однак така схема земства не задовольняла користувачів, що й викликало на початку ХХ ст. новий спалах дискусій щодо заснування власного банку. Особливо активна полеміка із цього питання точилася в перебігу роботи Місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості, створених урядом у 1902 р. для вивчення пропозицій місцевих органів влади й земського

самоврядування з метою розроблення нового аграрного законодавства. Варто відзначити, що Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, яка в 1902–1905 рр. працювала під керівництвом голови Комітету Міністрів С. Ю. Вітте, в березні 1902 р. свою роботу розпочала саме з обговорення проблеми дрібного народного кредиту [26, с. 26].

Восени 1902 р. спеціальна комісія, обрана економічною нарадою Полтавського губернського земства, підготувала проект Статуту банку Полтавського земства. Головні цілі цього банку: (а) надання населенню губернії можливостей зручно й безпечно розміщувати свої кошти для їх зростання за рахунок відсотків і (б) залучення місцевих громадських і приватних коштів з метою задоволення потреб сільського населення в дешевому й загальнодоступному кредиті. Керувати цією установою повинні були губернські земські збори, а безпосереднє управління здійснювала губернська земська управа.

Відповідна структура мала існувати й у межах кожного повіту. Саме повітові земські збори й управи володіли компетенцією визначати розмір відсотків за кредит на такі цілі, як: (а) купівля землі, (б) іпотечний кредит за рахунок «Олександрівського капіталу», (в) кредит на купівлю зем-

лі без її застави для забезпечення позики, (г) кредит на розширення площі малих садиб тощо. Окрім цього, Статутом передбачалося надання кредиту на меліоративні потреби, кредит промисловий, речовий і грошовий; кредит кустарям на оренду землі цілими громадами, а також видача позик під майбутній урожай [24, с. 138].

Ознайомившись із запропонованим проектом, деякі земства не підтримали ініціативи щодо заснування власного банку, мотивуючи свою позицію тим, що функції передаточної інстанції можна покласти на губернську й повітові управи без створення для цього особливої установи [11, с. 143]. Хоча Полтавському губернському земству створити власний банк не вдалося, обговорення такої актуальної проблеми, як дрібний кредит для дрібних товаровиробників, усе ж дав певні результати. Цьому сприяла публікація закону від 7 червня 1904 р., за яким установам дрібного кредиту надавалися нові можливості для їх подальшого розвитку. У ньому знайшлося місце і для безпосередньої кредитної діяльності земських установ, яким відтепер дозволялося видавати позики на купівлю землеробського й ремісницького інвентаря і здійснювати стягнення за кредитами [4, № 24737].

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Після 1904 р. в губерніях із земським самоврядуванням, включаючи й Полтавщину, почали створювати земські каси дрібного кредиту. Станом на 1912 р. у Полтавській губернії було організовано 5 повітових земських кас – Золотоніська, Зіньківська, Миргородська, Лубенська й Хорольська, баланс яких становив 1 245 200 крб. Кожна каса встановлювала свої відсотки за надані кредити (найчастіше це були 8–10 % і тільки Миргородська вимагала 7 %). У більшості випадків клієнти своєчасно розраховувалися й не мали боргів, які потрібно було стягувати з допомогою поліції. Питома вага прострочених позик у середньому по 5-ти касах не перевищувала 10 % усієї суми [16, с. 62]. Існування заборгованості земці пояснювали тим, що правильно визначити кредитоспроможність позичальника виявилось досить складно. Найчастіше кредити видавалися після пред'явлення довідки волосного правління щодо майнового становища клієнта, які, мабуть, незавжди були об'єктивними. Якщо порівняти відсотки за кредитами в земських касах і в приватних осіб, де відповідний середній показник складав 15 % [25, с. 48], то слід визнати, що кредити земських кас були вигіднішими для малозабезпечених верств населення.

З усього наведеного можна

зробити висновок, що саме поняття «сільськогосподарський кредит» у конкретно-історичних умовах функціонування земського самоврядування на українських землях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. є надзвичайно багатогранним.

Традиційне уявлення про кредит як використання грошових ресурсів суб'єктами цивільно-правових відносин не повною мірою відповідає обставинам, що мали місце в нашій країні зі скасуванням у 1861 р. кріпосного права, після земської реформи 1864 р. й реалізації відповідних законодавчих актів, які впорядковували всю палітру тогочасних кредитних відносин. Поряд із грошовим кредитом для сільськогосподарських товаровиробників (особливо з числа непривілейованих станів) важливу економічну роль відіграли товарні кредити (машини, механізми і знаряддя праці), а також кредити земства, спрямовані на поліпшення якості сільськогосподарських угідь (меліорація й боротьба з ерозією орних земель). Перспективним з погляду подальшого дослідження специфіки земських кредитів є, як вбачається, з'ясування організаційно-нормативного забезпечення кредитними ресурсами вітчизняного кустарного виробництва в період функціонування в країні земського самоврядування.

- Список літератури:** 1. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (Конец XIX – начало XX века): моногр. / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 393 с. 2. *Веселовский Б.* История земства за сорок лет. – [Т. 2]: моногр. / Б. Веселовский. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. – 703 с. 3. *Власенко В. М.* Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. М. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80. 4. Высочайше утверждённое Положение об учреждениях мелкого кредита // ПСЗ Рос. импер. – [Собр. 3-е. – Т. XXIV]. – СПб., 1904. – № 24737. 5. Высочайше утвержденный устав Государственного банка // ПСЗ Рос. импер. – [Собр. 3-е. – Т. XIV]. – СПб., 1894. – № 10767. 6. Г.У.З. и З. Отдел земельных улучшений: год первый. – СПб.: Б. и., 1910. – 407 с. 7. *Герценштейн М. Я.* Харьковский крах: По поводу злоупотреблений в Харьковском земельном и торговом банках: моногр. / М. Я. Герценштейн. – СПб.: Слово, 1903. – 202 с. 8. *Головка О. М.* Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: моногр. / О. М. Головка. – Х.: СІМ, 2005. – 412 с. 9. *Гончаренко В. В.* Кредитна кооперація: форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика): моногр. / В. В. Гончаренко – К.: Глобус, 1998. – 330 с. 10. *Дешевый М. С.* Очерки деятельности земских сельскохозяйственных складов. – [Очерк 2-й: Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии] / М. С. Дешевый. – Тип. насл. Шенфельда, 1917. – 48 с. 11. Журнали Хорольского земского собрания XXXIX созыва Заседаний 15, 16 и 17 сентября 1903 года (с приложениями). – Хорол: Тип. Л. Р. Затурского, 1904. – 255 с.; 107 с. 12. *Зак А. М.* Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 гг.: моногр. / А. М. Зак.– М.: Скорепечатня А. Н. Левенсон, 1911. – XII, 607 с. 13. *Зенченко Т. В.* Малоярлонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии: моногр. / под ред. Ю. Ю. Соколовского (Полтав. губерн. земск. агронома) / Т. В. Зенченко. – Полтава: Изд-е журн. «Хуторянин», 1914. – 318 с. 14. *Кириченко В. Є.* Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: моногр. / В. Є. Кириченко. – Х.: Контраст, 2010. – 688 с. 15. *Краснікова О. М.* Роль різних факторів у витратах Полтавського земства на сільськогосподарські потреби (кінець XIX – початок XX ст.) / О. М. Краснікова // Економіка України: матер. наук.-практ. конф.; Полтава, 26–27 квітня 2005 р. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2005. – С. 21–27. 16. Отчет о деятельности учрежденный мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 году // Журн. Полтав. губерн. присутствия. – 1914. – № 1. – С. 33–64. 17. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. – [Вып. 1]. – Полтава: Электр. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1912. – 254 с.; 181 с. 18. *Пантелеймоненко А. О.* Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: моногр. / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с. 19. План работ по мелиорации вод и земель в Полтавской губернии на полевой период 1915 года. – С прилож. матер. по образованию мелиорат. комитета в Полтав. губернии.] – Полтава: Электр. типо-литогр. Д. Н. Подземского, 1915. – 70 с. 20. Полтавское губернское земское собрание XXXVIII очередного созыва. (Стеногр. отчет). (2–11 декабря 1902 г.) – Полтава: Электрич. типо-литогр. торг. дома «Л. Фришберг», 1903. – 589 с. 21. Полтавское уездное земство: сб. пост. земских собраний чрезвыч. созывов 14 марта, 15 июня; 46-го очередного и чрезвычайных 3 и 30 ноября 1910 г. и 27 февраля 1911 г., с докл. и прилож. – Полтава: Электр. типо-литогр. Д. Н. Подземского, 1911. 22. Полтавское губернское земское собрание 51-го очередного созыва губернской земской управы: доклады 1915 г. – Полтава: Электр. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1916. – 336 с. 23. *Проскуракова М. А.* Земельные банки Российской империи: моногр. / М. А. Проскуракова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 518 с. 24. Проект устава банка Полтавского земства // Журн. Хорольского земского собрания XXXIX созыва. – [Заседания 15, 16 и 17 сентября 1903 г. С приложениями.] – Хорол: Тип. Л. Р. Затурского, 1904. – С. 133–138. 25. Сельский кредит в Полтавской губернии – [Вып. 2: Мелкий частный кредит]. – Полтава: Тип. Д. Н. Подземского, 1895. – 173 с. 26. *Симонова М. С.* Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции: моногр. / М. С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 253 с. 27. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – [Т. VI]. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана и Л. Т. Фришберга, 1902. – 252 с. 28. Юридична енциклопедія: [В 6-ти т. – Т. 3] / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К.: Укр. енцикл., 2001. – 792 с.

ПРОБЛЕМЫ ЗАКОННОСТИ

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КРЕДИТ В СИСТЕМЕ ЗЕМСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XIX–НАЧАЛА XX В.)

Селихов Д. А.

Проанализированы виды сельскохозяйственного кредита в системе земского самоуправления, существовавшего в Полтавской губернии конца XIX – начала XX вв. в денежной и товарной формах. Раскрыты важнейшие направления взаимодействия государственных органов, земского самоуправления и кооперативных организаций в кредитовании непосредственных производителей продукции растениеводства и животноводства, а также в улучшении качества сельскохозяйственных угодий.

Ключевые слова: кредит, сельское хозяйство, земство, мелиорация, прокатные пункты, товарпроизводители.

AGRICULTURAL CREDIT IN THE SYSTEM OF RURAL GOVERNMENT (BY EXAMPLE OF POLTAVA PROVINCE OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES)

Selichov D. A.

The types of agricultural credit in the system of rural government that existed in Poltava province of the late nineteenth and early twentieth centuries both in cash and in the form of commodities have been analyzed. The important areas of cooperation between public authorities, territorial self-government and co-operative organizations in lending direct producers of crops and livestock, as well as improving the quality of agricultural land have been disclosed.

Key words: credit, agriculture, zemstvo, melioration, rental stores, commodity producer.

Надійшла до редакції 17.05.2013 р.